

## ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1918 Р. В НІМЕЧЧИНІ НА ХАРАКТЕР РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

**Б.О. Затовський**

Магістрант історичного факультету,  
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова  
Тел. +38096-538-39-19; email: [bodya@newmail.ru](mailto:bodya@newmail.ru)

*Дана стаття присвячена дослідженню взаємовідносин Радянської Росії і Німеччини в 1918-1921рр. Вибір теми обумовлений необхідністю вивчення досвіду минулих часів для розуміння сучасних політичних тенденцій і використання даного досвіду при аналізі сучасних політичних подій. У статті проаналізовані революційні події в Німеччині в 1918р. та їх вплив на характер Радянсько-німецьких відносин. Метою цієї статті є вивчення та детальне висвітлення подій минулого, а також пропонується можлива імплементація досвіду політичних подій минулого для вирішення актуальних політичних проблем сучасності. У рамках статті події 1918-1921рр. розглядаються у якості певного прецеденту, який можливо дозволить вирішувати схожі конфлікти в майбутньому без людських втрат і дуже руйнівних наслідків.*

*Ключові слова: міжнародні відносини, Радянська Росія, Веймарська республіка, революційні події, політичний компроміс.*

*Данная статья посвящена исследованию взаимоотношений Советской России и Германии в 1918-1921гг. Выбор темы обусловлен необходимостью изучения опыта прошлых лет для понимания современных политических тенденций и использования данного опыта при анализе современных политических событий. В статье проанализированы революционные события в Германии в 1918г. и их влияние на характер Советско-германских отношений. Целью данной статьи является изучение и детальное освещение событий прошлого, а также предлагается возможная имплементация опыта политических событий прошлого для решения актуальных политических проблем современности. В рамках данной статьи события 1918-1921 гг. рассматриваются в качестве некоего прецедента, который возможно позволит решать схожие конфликты в будущем без человеческих потерь и столь разрушительных последствий.*

*Ключевые слова: международные отношения, Советская Россия, Веймарская республика, революционные события, политических компромисс.*

*The article is dedicated to the research of relations between Soviet Russia and Germany in 1918-1921. This case study was chosen because of the necessity of studying the experience of the past in order to understand modern political tendencies and to implement this experience when analyzing modern political events. The revolutionary events in Germany in 1918 are investigated in this article and special attention is paid to their influence on the*

*character of Soviet-German relations. The aim of this article is to study and to highlight the events of the past in detail, and also to suggest a possible implementation of the experience of these events when solving urgent political problems of the modern world. Within the given article, the events of 1918-1921 are investigated as a kind of a precedent, which might enable people to solve similar political conflicts in future without human losses and such devastating consequences.*

*Key words: international relations, Soviet Russia, the Weimar Republic, revolutionary events, political compromises.*

Актуальність даної теми полягає, в тому, що вона на основі подій, які відбувалися у Європі в ході та після завершення Першої світової війни, дає досвід для побудови сучасних міжнародних відносин. Пізнання характеру радянсько-німецьких стосунків в зазначений час важливо для побудови міждержавних взаємин сьогодні.

З даної проблеми існує значний масив джерел та літератури. Сучасний рівень розвитку історичної науки, введення у науковий обіг нових документів та матеріалів дозволяє уникнути заполітизованості, тенденційності, притаманних працям радянських авторів.

Тема роботи дає змогу порівняти радянську систему політичної влади, економіку, політику і систему, яку створив німецький народ у процесі революції 1918 р. та створення найдемократичнішої на той час у Європі Веймарської конституції і державно-політичного та економічного ладу.

Дослідження періоду розквіту радянсько-німецьких відносин дозволяє отримати відповідь на питання, яким чином в Європі у 20-ті роки ХХ ст. склались дві, схожі тоталітарні системи. На публікаціях джерел та дослідженнях радянської доби, присвячених подіям 1917 р. в Росії, громадянській війні, події НЕПу, історії Другої Світової та Великої вітчизняної воєн, лежала печатка необ'єктивності та заідеологізованості. Ступінь викривлення часто-густо залежав від зміни кон'юнктури у комуністичній верхівці і вимог про перегляд ролі тих чи інших фігур.

Слід зазначити, що у багатьох працях представників білої еміграції, авторів далекого зарубіжжя теж мав місце відхід від історичної правди. Порівнюючи нинішні відносини між сучасною ФРН, РФ та Україною необхідно брати до уваги, що сьогоднішня Німеччина - це провідна європейська держава, лідер серед економічно найсильніших держав світу. А Російська Федерація та Україна — є молоді демократії з поки що нестабільною економікою. За таких обставин треба виробити чітку лінію зближення України з Німеччиною, щоб використати її досвід, по-перше, у побудові демократичної політичної системи; по-друге, у запозиченні досвіду розбудови економіки, що допоможе Україні вийти на рівень розвинутих країн.

В ході роботи над темою ми використали певний масив джерел. Велике значення для вивчення теми має видання: «Документи внешней политики СССР», в якому наводиться чимало матеріалів про відносини між Німеччиною

та Радянським Союзом у 20-ті роки ХХ ст. Вони видані «Комиссией по изданию дипломатических документов при Министерстве Иностранных дел СССР» під редакцією доктора економічних наук А.Громика. У томі I - опубліковані документи та матеріали, які охоплюють період з «7 листопада 1917 по 31 грудня 1918 р.» [5: 352].

Це такі важливі і цікаві документи, як «Правительственное сообщение о ходе переговоров о перемирии между делегатами Германии, Австро-Венгрии, Турции и Болгарии, с одной стороны, и делегатами Советской России - с другой». Це: «Циркулярная телеграмма Народного Комиссара Иностранных Дел всем российским послам, посланникам и членам посольств и миссий» 22 лист. 1917 р.

Крім того, нами використані статті зі збірки «Вопросы внешней политики СССР и современных международных отношений. / Сборник статей» под общей редакцией Л.Ф.Ильичева, Ш.П.Санакоева, М.А.Харламова и Д.Е.Мельникова / Государственное издательство политической литературы. М., 1958. – у список літератури [6: 349].

В анотації до цього збірника ми бачимо звеличення всього того, що робила у політиці зовнішніх відносин Радянська влада. У тому ж ключі написана робота С.І.Блінова «Внешняя политика Советской России. Первый год пролетарской диктатуры» [2: 173]. Цікаві оцінки, судження щодо розуміння характеру радянсько-німецьких відносин 1920 - 1933 рр. має робота С.О.Горлова, кадрового російського дипломата і вченого, кандидата історичних наук, під назвою: «Совершенно секретно. Альянс Москва - Берлин, 1920 - 1933 гг. (Военно-политические отношения СССР - Германия)» [4: 352].

Слід відзначити й працю російського вченого, доктора історичних наук, Г.Л. Соболева. «Русская революция и «немецкое золото» [13: 479]. У ній автор докладно досліджує взаємовідносини між більшовиками, Радянською Росією та німецькою владою від підготовки до революції та у подальшому. Він викриває таємні сторони таких взаємин. Важливо, що Г.Л.Соболев висловлює оригінальні думки щодо мотивів, прихованих пружин відносин між більшовиками та німецькою елітою.

Книга М.Веллера, А.Буровського «Гражданская история безумной войны» цікава незвичним, сучасним підходом до оцінки дій у складних обставинах лідерів Радянської Росії та Німеччини. В книзі висвітлюється, розкривається значення міжнародного оточення для німецько-радянських стосунків [3: 639].

Роботи В.Є.Шамбарова «Государство и революции» [15:582] та «Белогвардейщина» [16: 640] - це праці дослідника з новим поглядом на російську історію. Розглядаючи характер міжнародних відносин зазначеного часу, ніяк не можна оминати діяльність дипломатів - як радянських, так й інших країн. У цьому плані особливий інтерес представляє собою робота А.С.Баханова «На заре советской дипломатии. Органы советской дипломатии в 1917-1922 гг.» [1: 173].

У 1918 р. Німеччина вичерпала всі резерви для продовження війни. 28 жовтня 1918 р. у місті Кілі команди німецьких військових кораблів відмовилися виконати

наказ командирів вийти в море проти переважаючої британської армади. Впродовж перших днів листопада повстанці захопили портові міста Росток, Любек та ін. У Баварії та Саксонії соціалісти проголосили республіки. Втративши підтримку генералів своєї армії, кайзер Вільгельм II подався до Голландії. Акт зречення він підписав лише наприкінці листопада. 10 листопада 1918 р. була скликана соціал-демократами Велика рада, яка передала владу соціал-демократичному уряду республіки на чолі з Фрідріхом Ебертом.

За три дні до початку німецької революції дипломатичні відносини Німеччини з Росією були припинені [12: 555]. Німецький уряд запропонував Москві відкликати своїх дипломатичних представників - він боявся більшовицької пропаганди. Посол ... Іоффе покинув Берлін 6 листопада 1918 - як раз в той день, коли повідомлення про повстанні кильських моряків докотилися до німецької столиці. 11 листопада 1918 р. Москва звернулася до пролетарського Берліну: «Шейдеманы вместе с эрцбергерями продадут вас капитализму. Во время перемирия они найдут общий язык с британскими и французскими капиталистами, которые заставят вас сложить оружие... Вы должны использовать это оружие для того, чтобы создать правительство во главе с Либкнехтом» [14: 265]. На другий день після початку німецької листопадової революції Радянська Росія послала до Німеччини п'ятдесят вагонів із зерном та іншим продовольством - і це в умовах голоду в самій Росії [10:564].

Досить ясно, що більшовики не тільки хотіли роздмухати пожежу світової революції, а й переслідували оборонні цілі - вони боялися швидкої появи (після ймовірного відходу німців) військ Антанти. К.Радек 15 листопада 1918 позначив як мету спільну боротьбу червоних і німців проти білих в Польщі, Литві, Латвії та на Україні. На чию сторону стануть німецькі війська? На переговорах з німцями в Яссах в листопаді 1918 р., білі генерали віднесли до керівництва німецькими військам фактично як до союзників у боротьбі з червоними - вони хотіли, щоб німці тримали свої позиції аж до заміни їх білими частинами. Так німці в момент їх повної поразки і революції виявилися змушені виживати з обох сторін російського громадянського конфлікту.

Поразка Німеччини і початок революції призвели до змін в міжнародному положенні Радянської Росії. Вона тепер змогла анулювати Брестський мир і почати активну військову і політичну боротьбу за вигнання німецьких військ з окупованих територій [11: 585]. У грудні 1918 р. у Берліні зібрався національний з'їзд рад. У січні 1919 р. таки відбулися вибори до Законодавчих зборів, після яких було сформовано коаліційний уряд. Наступного місяця парламент зібрався у Веймарі на своє перше засідання й розпочав роботу по підготовці тексту над конституції.

В Німеччині були впливові кола, котрі мали плани організації взаємного військового походу німецької армії з арміями Антанти, США і Польщі проти Радянської Росії. Завдяки цьому походу вони сподівалися не тільки знищити «більшовицьку загрозу», яка поширювалася з Росії, а і добитися у держав-переможниць кращих умов миру.

18 січня 1919 р. у Парижі зібралася конференція держав, що перебували в стані війни з Німеччиною. Серед них головними були США, Англія, Франція, Італія та Японія. При обговоренні умов мирного договору з Німеччиною серед **членів** конференції виявилось багато розбіжностей і протиріч. 7 травня 1919 р. був представлений проект мирного договору, котрий головою конференції французьким прем'єром ... Клемансо був вручений німецької делегації на чолі з німецьким міністром закордонних справ ... Брокдорф-Ранцау. Договір починався з Статуту Ліги націй. Німецька делегація хотіла вступити з державами Антанти в переговори щодо змісту, умов мирного договору, але їй у цьому було відмовлено. Делегації дозволили лише робити письмові заяви з приводу окремих статей договору. Цим вона широко скористалася, але сутності договору змінити не змогла. Тоді Брокдорф-Ранцау відмовився підписати договір і вийшов у відставку. Німецька делегація повернулася додому, після чого в Німеччині між противниками і прибічниками підписання договору відбулася гостра дискусія. Прихильники підписання в решті-решт перемогли, і в Париж була послана нова німецька делегація на чолі з соціал-демократичним міністром закордонних справ Германом Мюллером, яка 28 червня 1919 р. підписала мирний договір у Дзеркальній залі Версальського палацу.

У серпні 1919 р. у Веймарі було прийнято конституцію республіки, названою Веймарською, яка заклала підґрунтя демократичного розвитку федеративної країни, що складалася з 18 федеральних земель. Вороги Веймарської республіки критикували, і почасти справедливо, її недоліки: коаліційні (найчастіше у складі Соціал-демократичної партії (СДП). Партії центру і Німецької демократичної партії (НДП)) уряди роздирали суперечки; самі уряди були недовговічними. Інші партії активно агітували проти республіки. Проте більшість німців голосувала за партії, які підтримували демократичну систему в країні.

Одночасно з військовою інтервенцією держави Антанти проводили політику економічної блокади. Використовуючи велику владу, держави— переможниці примушували інші країни приєднатись до блокади Радянської Росії. Таку пропозицію уряди Антанти зробили і Німеччині у ноті від 21 серпня 1919 р. Перед радянською дипломатією в зв'язку з цим поставало важливе завдання: не допустити приєднання до блокади скандинавських і прибалтійських держав, а також Німеччини.

20 жовтня 1919 р. Радянський уряд передав по радіо адресовану німецькому уряду ноту, в якій він рішуче попередив Берлін про серйозні наслідки для Німеччини у разі її приєднання до блокади. У ноті вказувалося, що Радянський уряд буде вважати приєднання Німеччини до блокади свідомо ворожими діями і тому залишає за собою право прийняти відповідні заходи, котрі він буде вважати за потрібне [7: 265].

Німецький уряд не міг не рахуватися з цим попередженням. Тому він у своїй відповіді державам Антанти відмовився брати участь у блокаді. Держави-переможниці запропонували Німеччині взяти участь у боротьбі проти Радянської Росії. Але уповноважений Німецького уряду... Мальцан на це не дав згоди. Це

рішення було прийнято всупереч пропозиції генерала ... Людендорфа, котрий в січні 1920 р. пропонував прийняти участь у військовому поході Антанти проти Радянської Росії.

У березні 1920 р. праві спільно з командувачем «Вільних корпусів» Вольфгангом Каппом здійснили у Німеччині переворот. Генерал ... Лютвіц ввів до Берліна війська і призначив В. Каппа канцлером. Головнокомандувач рейхсверу генерал Ганс фон Сект відмовився захищати уряд Ф. Еберта і президент змушений був тікати на південь країни. Але армія, профспілки, державні службовці й банкіри виступили проти перевороту змусивши В. Каппа «подати у відставку» і вивести війська зі столиці.

На початку Радянсько-польської війни керівництво Веймарської республіки зайняло вичікувальну позицію. Приймаючи рішення не підтримувати Польщу, воно не перешкоджало провозу через свою територію спорядження для армій ... Пілсудського. Така політика викликала різку критику глави наркомату закордонних справ Г. В. Чичеріна. Основною причиною пасивності Берліна був страх. Керівники Веймарської республіки в рівній мірі побоювалися як нових антинімецьких випадів Антанти, так і більшовицької інтервенції. В цей час великі зусилля по зняттю напруги зробив радянський дипломат В.Л. Копп. У зверненнях до А. фон Мальцану він підкреслював, що політика Росії «определяется единственным стремлением - как можно скорее установит с германским народом более тесные экономические, политические и культурные связи» [9: 582]. Виступи В.Коппа проходили на тлі успіхів Червоної Армії і нових антинімецьких дій Антанти, яка всупереч підсумкам плебісциту передала Польщі ряд територій Східної Пруссії.

Ці події змусили керівництво Веймарської республіки внести корективи щодо свого ставлення до РРФСР. У результаті з'явилося радянсько-німецька угода від 7 липня 1920 р., за якою радянський представник в Берліні — В.Копп і німецький в Москві - Г.Хильгер отримали деякі права дипломатів [4]. Успіхи Червоної Армії і інтенсивний діалог Москви і Берліна турбував Антанту. 11 липня 1920 р. Англія пред'явила Радянській Росії ультиматум («ноту Керзона»), в якому зажадала призупинити подальше просування радянських військ на Захід і укласти з Пилсудським і Врангелем перемир'я. Східним кордоном Польщі повинна була стати т.н. «Лінія Керзона» або етнічна межа проживання поляків, визначена ще в грудні 1919 р. Відповіддю РРФСР, яка не бажала втрачати ініціативи, стало укладення 12 липня 1920 р. мирного договору з Литвою. Столицею цієї прибалтійської держави визнавався Вільно, на який претендувала і Варшава [4].

Паралельно з натиском на Москву Антанта посилила тиск і на Берлін. На конференції в Спа (5-16 липня 1920 р.) її представники відкинули пропозиції канцлера Веймарської республіки К. Ференбаха про збереження 200 тис. рейхсверу для боротьби з більшовизмом і зажадали сплати великої суми репарацій. Це рішення показало безпідставність надій деяких німецьких військових і промислових кіл про спільні з Антантою дії проти Радянської Росії. Відповіддю Веймарської республіки

стала Декларація про нейтралітет від 20 липня 1920 р., підписана президентом Ф. Ебертом. Через два дні глава МЗС В. Сімонс звернувся з листом до Г. В. Чичеріна, в якому пропонував відновити дипломатичні відносини, зажадавши, щоправда, попереднього вибачення за вбивство лівими есерами в липні 1918 р. кайзерівського посла графа В. фон Мірбаха-Харф.

Для підготовки відповіді 23 липня 1920 р. В. Копп відбув до Москви. Через 8 днів це питання обговорювалося на засіданні Політбюро ЦК РКП (б). В результаті було прийнято рішення про скликання конференції з відновлення економічних і політичних відносин. 5 серпня 1920 Пленум ЦК РКП (б) визначив приблизний склад делегації РРФСР на чолі з А. А. Іоффе.

Під час підготовки конференції Копп повернувся в Берлін, де передав Сімонсу особистий лист Чичеріна. У ньому нарком іноземних справ, зокрема писав: «Правительство угнетенного класса имеет гораздо меньше поводов для разногласий с правительствами угнетенных народов, чем с другими правительствами. Это обстоятельство представляет огромную ценность для наших отношений с Вашим правительством. С правительством, которое не стремится ни поработать, ни эксплуатировать нас, мы, естественно, установим дружественные, добрососедские отношения» [8: 214]. Слова Чичеріна підводили ідеологічну основу під двостороннє співробітництво. Німеччина поставала країною, яка веде духовно близьку большевизму національно- визвольну боротьбу.

Логічним продовженням цього курсу стали чергові переговори Коппа з фон Мальцаном. 12 серпня 1920 р. радянський дипломат заявив: якщо у Варшаві буде створено більшовицький уряд, то він поверне Німеччині всі етнічні німецькі території, якщо ж в Польщі виникне реформістський кабінет, то Москва, як умову укладення миру, зажадає безперешкодного транзиту через «польський коридор» і польські області. Далі В. Копп розповів про очікувані антиваршавські демарші Англії та Америки та отримання 3 млрд. зол. марок на закупівлю в Німеччині локомотивів. Крім того, він обіцяв допомогу німецької республіці в забезпеченні шпалами і кріпильним матеріалом. Остання обставина особливо цікава. Залізничі мали стратегічне значення. Фактично крізь призму пропозицій Коппа проглядаються контури не лише економічного, але й військового зближення. Симптоматично, що в той же самий день за сотні кілометрів від Берліна відбулася зустріч останнього кайзерівського військового аташе в Росії майора В.Шуберта з представниками 4 і 15 радянських армій Західного фронту. Німецький офіцер діяв за дорученням свого МЗС. Незабаром радянська сторона передала йому списки матеріалів, необхідних для Червоної Армії.

Взагалі, в літні дні 1920 вище командування рейхсверу стало одним з найбільш послідовних прихильників зближення з РСФРР. Радянські представники в Німеччині зуміли налагодити контакт з головно-командувачем генерал-лейтенантом Г.фон Сектом. Для налагодження військового співробітництва Г. фон Сект направив до Москви свого емісара, колишнього військового міністра Туреччини Енвер-пашу.

Наведені вище факти свідчать про зміцнення прагматичної лінії радянської зовнішньої політики, яка окреслилася ще в попередній період. Здавалося, альтернативи їй немає. Однак, Радянська Росія не змогла пройти між Сциллою і Харибдою революційної нетерпимості. Відбувся спад в радянсько-німецьких відносинах. До політичних проблем в Німеччині у період кризи 1918 - 1923 рр. долучилися економічні проблеми: людські втрати внаслідок війни; 1921 р. уряд надрукував велику кількість грошей для виплати репарацій, що стало причиною падіння довіри до німецької марки.

Версальська система розділила світ на переможців, нейтральних та ізгоїв, тому була вкрай вразлива. Тим більше, що серед принижених виявилися такі великі країни як Веймарська Німеччина та Радянська Росія. Вони неминуче повинні були знайти якісь форми співпраці. Однак довгий час кожна з них намагалася вирішувати свої зовнішньополітичні проблеми самостійно. Радянсько-польська війна призвела до того, що РРФСР та Німеччина поставили до порядку денного питання про всебічну, у тому числі військову, співпрацю. В результаті під загрозою опинилася вся діюча система міждержавних відносин.

Радянська дипломатія навесні-влітку 1920 р. показала вміння при обмежених можливостях досягати бажаного результату. Особлива заслуга в цьому Г.В.Чичеріна, В.Л.Коппа і ряду інших співробітників НКЗС. Володіючи дипломатичними знаннями і багатим життєвим досвідом, вони вже тоді головне завдання бачили не в прискоренні приходу світової революції, а в боротьбі за гідне місце своєї країни в системі міжнародних відносин. Усвідомлюючи загрози, які походять від Антанти, особливо її союзника Польщі, ці прагматики з НКЗС були готові укласти союз між соціалістичною державою і буржуазною (а значить - класово-ворожою) Німеччиною. Ідеологічною основою зближення стала оцінка Веймарської республіки як пригнобленої країни, що веде національно-визвольну боротьбу. Вміло використовуючи міждержавні протиріччя і враження від військових перемог Червоної Армії, вони до кінця літа 1920 р. майже домоглися вирішення питання про повномасштабне відновлення радянсько-німецьких відносин. Однак до кінця проблему вирішити не вдалося. І справа не тільки у військовій поразці радянських армій. Головне в тому, що зовнішня політика Радянської Росії перебувала в жорсткій залежності від волі вищого партійного керівництва. НКЗС залишався в деякому віддаленні від центрів прийняття рішень. Певна свобода маневру у визначенні курсу країни у дипломатів з'являлася лише в разі відсутності одноставності в партійній верхівці. З точки зору перспектив світового розвитку радянське керівництво більше цікавив Комінтерн, який бачився штабом світової революції. У підсумку багато планів співробітників НКЗС зривалися. Це повною мірою проявилось в липні-серпні 1920 р., коли керівники більшовиків знову опинилися в полоні революційних стереотипів, що перешкоджали об'єктивній оцінці реального стану справ і вибудовування нормального міждержавного діалогу.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Бахов А.С. На заре советской дипломатии. Органы советской дипломатии в 1917 – 1922 гг. / А.С. Бахов. – М., 1966. – 173 с.
2. Блинов С.И. Внешняя политика Советской России. Первый год пролетарской диктатуры / С.И. Блинов. – М.: Мысль, 1973. – 247 с.
3. Веллер М., Буровский А. Гражданская история безумной войны / М. Веллер, А. Буровский. – М., 2007. – 630 с.
4. Горлов С.А. Совершенно секретно: Альянс Москва-Берлин, 1920-1933 гг. / С.А. Горлов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – [Электронный ресурс]. – [Режим доступа: <http://militera.lib.ru/research/gorlov1/index.html>].
5. Документы внешней политики СССР. Том 1. – М.: Госполитздат, 1959. – 809 с.
6. Ильичев Л.Ф. Вопросы внешней политики СССР и современных международных отношений [сборник статей]. – М., 1958. – 336 с.
7. Нота Правительства РСФСР Правительству Германии. – Т. 2. – С. 265.
8. Письмо народного комиссара иностранных дел РСФСР министру иностранных дел Германии Симонсу // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – Т. 2 (1919 – 1922 гг.). – М.: Политиздат, 1971. – С. 214.
9. Письмо Советского Уполномоченного по делам военнопленных в Германии советнику отдела Германского Министерства Иностранных Дел Мальцаную. – Т. 2. – С. 582.
10. Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о посылке хлеба революционной Германии. – Т. 1. – С. 564.
11. Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. – Т.1. – С. 585.
12. Радиограмма Советского Правительства всем военкомам, военрукам, командармам, всем Совдепам по поводу разрыва дипломатических отношений с Германией. – С. 555.
13. Соболев Г.Л. Русская революция и «немецкое золото» / Г.Л. Соболев. – СПб.: Нева; М.: ОЛМА-пресс, 2002. – 479 с.
14. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в первой мировой войне / А.И. Уткин. – Смоленск: Русич, 2000. – [Электронный ресурс]. – [Режим доступа: [Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.research/utkin3/07.html](http://www.militera.lib.ru/research/utkin3/07.html)].
15. Шамбаров В.Г. Государство и революции. – М.: Издательство: Алгоритм 2001. – 592 с.
16. Шамбаров В.Е. Белогвардейщина. – Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 640 с. [Серия «История России. Современный взгляд»].

*Рекомендовано до друку науковим керівником д.і.н., проф. Ф.О. Самойловым  
Стаття надійшла до редакції 12.03.2014*